

JŪRATĖ PAJĖDIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

KAI KURIE PRIJUNGIAMŪJŲ LAIKO SAKINIŲ SEMANTIKOS ASPEKTAI

Įvadas. Prijungiamieji laiko sakiniai [1] perteikia asimetriniu propozicijų [2] tarpusavio santykiu pagrįstą laiko matavimą – situacijos yra lokalizuojamos laike pagal vienos santykį su kita [3]. Pagal tai, ką propozicijos atspindi – priešastinį ryšį tikrovėje ar pasakyme, jos gali būti skirstomos į *de re* (priežastinis ryšys egzistuoja tikrovėje – „šalutinio dėmens turinys siejamas su pagrindiniame sakinyje aprašomu tikrovės dalyku“ [4]) ir *de dicto* (priežastinis ryšys egzistuoja diskurse – „šalutinio dėmens turinys siejamas [...] su pagrindinio sakinio atskirai paėmus reiškiamu teiginiu“ [5]). *De re* ir *de dicto* ryšio skyrimas yra susijęs su funkcijų naudojimo ir paminėjimo raiška. Marie Duží taip apibūdina *de dicto* ir *de re* skirtumus, ekspresija E yra vertinama kaip *de dicto*, jei propozicijos, išreikštos sakiniu S, teisingumo vertė (pasaulyje *w* ir laike *t*) nėra apibrėžta pagal E vertę konkrečių *w*, *t* atveju, bet yra sąlygojama visos funkcijos vertės, o apie intensyvumą yra tik užsimenama (*dictum*). Ekspresija E yra vertinama kaip *de re*, kai propozicijos, išreikštos sakiniu S, teisingumo vertė (pasaulyje *w* ir laike *t*) priklauso nuo funkcijos vertės, priskirtos konkrečiam pasauliui *w* ir laikui *t* (plg. Duží 2004, 12–13). Tarp prijungiamo laiko sakinio dėmenų priešastinis *de re* ryšys gali būti nustatomas iš konkrečiai egzistuojančių ar įvykdytų dalykų nusakymo (sąsaja su dalyko/daikto individualumu koduojama ryšio pavadinime *rēs*) [6]. *De dicto* ryšio atveju egzistavimo principas, kaip ir teisingumo vertės principas, gali būti perteikiamas, bet paprastai tai daroma labai apibendrintai (nes svarbiausia yra sąsaja su visu propoziciniu turiniu – *dictum*) [7].

1. Dėmenų predikatų pagrindas. Prijungiamųjų laiko sakinių semantinio ryšio tipą galima sieti su dėmenų tariniais einančių gramatinio laiko formų parinkimais, semantinio *de re* ryšio atveju vieno veiksmo laikas nusakomas kitu veiksmu, kuris vertinamas kaip konkretus, tikrai (į)vykęs ar vykstantis. Konkretūs veiksmai įvardijami pavartojant būtojo laiko veiksmažodžių formas arba esamojo laiko formas, žyminčias konkrečius praeities ar dabarties veiksmus, pvz.:

- (1) *Ji buvo sulaikyta, kai atvyko į Migracijos departamentą [...].* (KT)
- (2) *Kai sučirkšdavo telefonas, iškart puldavai prie jo.*
- (3) *Lekiu namo, kol vaikai dar nesumigo* [8].

Semantinį *de dicto* ryšį nulemia tai, kad vieno veiksmo laikas nusakomas kitu veiksmu, kuris vertinamas kaip neapibrėžtas. Apibendrinimus ar ketinimus perteikiančių sakinių predikatų pagrindą sudaro „belaikės“ [9] ar įvykių konkrečiai laike nesusiejančios asmenuojamųjų veiksmažodžių esamojo arba būsimojo laiko formos, pvz.:

- (4) *[...] Blogai, kai visi filmai kuriami pagal tą patį standartą.* (KT)
- (5) *Kai kortelė užpildoma, [...] pirkėjas kaip paskatinimą nemokamai gauna prekių už 20 litų.* (KT)
- (6) *[...] medžioklėje, kai sprunki, esi gaudomas.* (KT)
- (7) *Kai dalimis {paskolą} gražini, deklaruoti nereikia.* (KT)
- (8) *(Tokie lėšiai labiau nei minkštieji tinka tada, kai akys yra alergiškos.* (KT)
- (9) *Kai bus gauti galutiniai rezultatai, bus sprendžiama, bylą nutraukti ar tęsti jos tyrimą.* (KT)
- (10) *Vykdomoji valdžia jau iš anksto apsirūpino gaisrininkų šalmais – ne taip skaudės, kai daužys galvas į sieną.* (KT)

2.1. Esamojo laiko formos – neapibrėžto laiko nuorodos perteikimui.

Prijungiamieji laiko sakiniai, kurių dėmenų pagrindą sudaro esamojo laiko veiksmažodžių formos, gali nurodyti ne tik konkrečiai vykstančius veiksmus su deiktine dabarties laiko nuoroda (*de re* semantinis ryšys), bet ir perteikti apibendrinamojo ar aforistinio pobūdžio teiginius, nesaistomus su laiku [10]. Tokie sakiniai paprastai suvokiami kaip susiję semantiniu *de dicto* ryšiu. Juose vartojamos veiksmažodžių esamojo laiko formos gramatiškai nėra kuo nors ypatingos [11], tiesiog tokiuose sakiniuose nėra tam tikrų sakinio elementų, galinčių atlikti deiktinę – įvykių sąsajos su konkrečia situacija laike – funkciją. Neapibrėžto [12] laiko nuorodą ar neapibrėžtumo laike reikšmę išryškinti padeda ne vien bendriausios reikšmės jungiamieji žodžiai (*kai, kada*), bet ir veiksmažodžio *būti* 3 asmens forma *yra* (kuri gali būti praleidžiama) arba jos žymėti variantai *būna, esti* – todėl ir prijungiamųjų laiko sakinių dėmenys, kurių vienu iš predikatų eina veiksmažodžių *yra/būna/esti* formos, paprastai suvokiami kaip susiję *de dicto* ryšiu, pvz.:

(11) [...] *kai būna kita meilės rūšis – prierašumas, vienas žmogus labai dažnai yra priklausomas nuo kito.* (KT)

(12) *Kai būna daug reikalavimų, pretenzijų, idealizavimo, greitai nusiviliama ir sunku būna atleisti.* (KT)

(13) *Tobula propaganda esti tuomet, kai tauta negauna informacijos ir yra paklusni.* (KT)

(14) *Manoma, jog taip dažniausiai esti, kai įsisiurbia ne suaugusios erkės, o labai mažos, vos įžiūrimos nimfos.* (KT)

2.2. Būsimojo laiko modalinis reikšmės atspalvis.

Būsimojo laiko formų vartoseną susijusi su ateityje numatomų veiksmų apibūdinimu, todėl šio gramatinio laiko statusas yra išskirtinis [13]. Praeities ir ateities dalykai apibūdinami skirtingai dėl nevienodo požiūrio į patirtį ir būsimų galimybių suvokimą. Būsimų dalykų įvardijimas negali būti siejamas vien su laiko raiška, nes ateities dalykai turi ir numatymo/pranašavimo elementą ar tam tikrą su modalumu susijusią reikšmę (Lyons 1993, 677). Russel Ultan nuomone, viena iš bendrų būsimojo laiko funkcijų yra rodyti galimybę arba tikėtinumą – kai kuriose kalbose (tarp jų ir lietuvių) būsimojo laiko funkcija gali žymėti prielaidą ir būti siejamas su hipotetinės sąlygos iškelimu (Ultan 1978, 104). Prijungiamieji laiko sakiniai, kurių dėmenų predikatai išreikšti būsimojo laiko formomis, paprastai suvokiami kaip *de dicto*, nes kalbant apie būsimum/tikėtinius įvykius priežastinis ryšys tarp propozicijų atrodo egzistuojantis būtent diskurse. Jais pateikiamas ne tikro, o tik įmanomo pasaulio modelis. Ateitis siejama su ketinimais [14], kurie paprastai būna pateikiami kaip planai (pvz., sakiny (9)). Ateitis yra atvira, todėl ir prijungiamaisiais laiko sakiniais prognozuojamų įvykių seka (pvz., (15)) gali būti suardyta [15], o pranašaujamų (pvz., (16), (17) sakiniai) – neišsipildyti, plg.:

(15) *Tavo žmoną išleisiu, kai mudu sutarsime.* (Škėma RR2, p. 147);

(16) *Ir kai sąmonė apvais tave, paskutinis daiktas, kurį tu matysi – bus mano akys.* (Škėma RR2, p. 165);

(17) *Kai Sizifas pargrius, kitas atsirems į akmenį.* (Škėma RR1, p. 306).

2.3. Performatyvumo paryškimas.

Teisingumo vertinimo skalėje teiginiai apie ateitį yra neapibrėžti [16] – jiems nebūdingas faktyvumas. Apibendrinančio pobūdžio pasakymai dažniausiai taip pat būna nefaktyvūs. Bet adresanto nuomonė apie apibūdinamus dalykus gali būti matoma iš pasakymų performatyvumą išryškinančių [17] sakinio elementų – iš tokiuose sakiniuose vartojamų (arba praleistų) sakinio / propozicijos aplinkybių [18] (pvz., (18)) ar kitokių gramatinių (pvz., kito sakinio pagrindu tampančių) darinių, galinčių perteikti kalbančiojo nuomonę apie kalbamų dalykų tikrumą (pvz., (19)–(21)), plg.:

- (18) *Galbūt viskas pasikeis tik tada, kai ateis nauja karta, kuriai dabar 20–30 metų, ji kitaip žiūrės į pasaulį.* (KT)
- (19) *Sakoma, Grabnyčios esti tada, kai po varveklių lašais gaidys gali atsigerti.* (KT)
- (20) *Ne veltui sakoma, jog artistas gyvena tol, kol yra scenoje.* (KT)
- (21) *Matyt, teisingai sakoma, kad labiausiai skauda, kai prisilieti prie senos nuospaudos.* (KT)

3. Prijungiamųjų laiko sakinių daugiareikšmiškumas. Skirtingi tos pačios kalbos sakiniai gali reikšti tą pačią propoziciją (Lyons 1993, 142) ir atvirkščiai – tas pats sakinytis gali reikšti dvi propozicijas. Todėl vienos gramatinės išraiškos modelis – prijungiamasis laiko sakinytis – gali būti skirtas ne vien tik tam tikros tvarkos veiksnių lokalizacijai laiko skalėje žymėti, bet ir nurodyti priežastinę sąsają tarp veiksnių, todėl laiko reikšmė gali atrodyti susipynusi [19] su kitomis reikšmėmis – priežasties, sąlygos. Viename sakinyje gretinami veiksmai laiko skalėje turi vienokį ar kitokį ryšį, bet nebūtinai visi veiksmai atsidūrę sekos grandinėje turi būti interpretuojami kaip susiję priežastingumo ryšiais, nors tam tikri veiksnių/situacijų įvardijimo deriniai neišvengiamai siūlo ir dvejopą perskaitymo būdą. Priežastingumo egzistavimo skirtinguose lygmenyse įvardijimas tam tikrais atvejais galėtų padėti išvengti abejonių, kylančių nustatant sakinių reikšminį tipą pagal formalų/sintaksinį kriterijų – jungiamojo žodžio pagrindinę reikšmę. Lietuvių kalbos gramatiniuose aprašuose tam tikros gramatinės struktūros prijungiamieji laiko sakiniai apibūdinami kaip daugiareikšmiai [20]. Apibendrintai nusakyta (taip pat ir ateityje projektuojamų) veiksnių seka, kurios gramatinė išraiška yra sudėtinis prijungiamasis laiko sakinytis, gali būti vertinama kaip susijusi priežastiniais ryšiais (atliekanti sąlygos sakinio semantines funkcijas), nes tarp šalutinio ir pagrindinio sakinio dėmenų su esamojo ar būsimos laiko formomis sudaromos sąlygos loginei implikacijai, vienas dėmuo suvokiamas kaip antecedentas, o kitas – kaip konsekvantas [21]. Tokių sakinių su esamojo laiko predikatais ir laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais reikšmės diapazone glūdinčių sąlygos reikšmės atspalvį galima įžiūrėti sugretinus tapataus turinio sakinių, besiskiriančių tik laiko ir sąlygos jungiamaisiais žodžiais, variantus, plg.:

- (22) *Kol/ Kada/ Kai dirbi, bėdos dėl pinigų neturi.*
- (23) *Jei dirbi, bėdos dėl pinigų neturi.*

Apibendrintai nusakyta ateityje projektuojamų veiksnių seka pagal reikšmės panašumą gali turėti dvi jungiamųjų žodžių viename sakinyje variacijų galimybes, plg.:

- (24) *Kada/ Kai/ Jei dirbsi, bėdos dėl pinigų neturėsime.*
- (25) *Kol/ Jei dirbsi, bėdos dėl pinigų neturėsime.*

Ir laiko (*kada, kai*), ir sąlygos (*jei*) jungiamųjų žodžių pavartojimo atveju (24) pavyzdžio tipo sakiniuose kalbama situacija gali būti dar tik projektuojama kaip galimybė ateityje. Ribos reikšmės jungiamojo žodžio *kol* pavartojimas (25) pavyzdžio tipo sakinyje kartu su sąlygos atspalviu gali perteikti ne tik nuorodą į jungiamuoju žodžiu *kol* nubrėžiamą ateities veiksmo ribą, bet kartu gali ir perteikti nuorodą į jau prasidėjusį nurodytos veiklos pradžios faktą.

3.1. Kalbėtojo vengimas atskleisti perspektyvą. Prijungiamieji laiko sakiniai gali turėti ir leksinius laiko indikatorius [22] – specialias leksines priemones, perteikiančias ciklinio ar linijinio laiko matavimo duomenis. Bet prijungiamieji laiko sakiniai gali būti ir specialiai vartojami siekiant išvengti konkretaus laiko matavimo nuorodų (pvz., neturint tokio pobūdžio informacijos ar siekiant geidžiamos įvykių sekos įgyvendinimo). Įvykių išdėstymas laike yra svarbi propozicijos turinio dalis [23]. Prijungiamieji *de dicto* ryšiu susiję laiko sakiniai gali ne vien padėti išreikšti tam tikrus įvykių iš(si)dėstymo apibendrinimus, bet ir slėpti kalbėtojo vengimą atskleisti tikrųjų savo

tikslų perspektyvą. Laiko sakinių modelio parinkamas vietoj sąlygos sakinių gali būti siejamas su tam tikrais kalbančiojo/rašančiojo ketinimais, kuriuos įgyvendinti leidžia jo komunikacinė kompetencija [24], nes laiko reikšmės jungiamaisiais žodžiais galima mandagiai pateikti reikalavimų formuluotes, pvz.:

- (26) *Studijų trukmę pratęsimė, kai parašysite prašymą dirbti pagal autorinę sutartį.*
 (27) *Pažymą darželiui išrašysime, kai priduosite kraują tyrimui dėl vakcinės pajėgumo.*
 Sąlygos pateikimą ir tikruosius ketinimus išryškintų jungiamasis žodį *jei*, plg.:
 (28) *Studijų trukmę pratęsimė, jei parašysite prašymą dirbti pagal autorinę sutartį.*
 (29) *Pažymą darželiui išrašysime, jei priduosite kraują tyrimui dėl vakcinės pajėgumo.*
 Sąlyga būtų neutralizuojama vietoj šalutinio sakinio pavartojus leksinį laiko indikatorių (*rytoj, kitą mėnesį, iki/po Naujųjų Metų,...*) pvz.:
 (30) *Studijų trukmės pratęsimo reikalus sutvarkysime iki gegužės pirmos.*
 (31) *Pažymą darželiui išrašysime rytoj/per savaitę.*

4. Dėmenų statuso sukeitimo galimybės. Prijungimo ryšiu susijusių dėmenų santykiai yra asimetriški [25], „šalutinio dėmens nesavarankiškumą visų pirma rodo jungiamieji žodžiai, kurie yra su šiuo dėmeniu labai glaudžiai susiję ir negali būti perkelti prie pagrindinio dėmens.“ (Ambrazas (red.) 2006, 660).

Perkelus jungiamąjį žodį į kitą dėmenį paprastai būna apkeičiami fono ir figūros santykiai [26] bei sugriaunami įprasti loginiai ryšiai, plg.:

- (32) *Kai neturiu pinigų, neišlaidauju. >*
 (33) **Neturiu pinigų, kai neišlaidauju.*
 (34) *Ji žiūrės pro langą, kol bus šviesu. >*
 (35) *?Kol ji žiūrės pro langą, bus šviesu.*

Dvejopo vartojimo [27] galimybių atvejai yra susiję ne tik su dėmenų gramatinio statuso, bet ir su pragmatinių vaidmenų pakitimais. Perkėlus jungiamąjį žodį tikėtinai faktyvus teiginys gali būti interpretuojamas kaip nebūtinai faktyvus, plg.:

- (36) *Šunys loja, kai vagys dirba. >*
 (37) *Kai šunys loja, vagys dirba.*

Tam tikrais atvejais (pvz., laiko sakiniuose su laiko požiūriu neutraliomis esamojo laiko formomis ar hipotetiškumą žyminčiomis būsimąjo laiko formomis konkretumo nuorodą perteikti gali asmeninių participinių įvardžių [28] vartosena) jungiamojo žodžio perkėlimas nuo vieno sakinio dėmens prie kito gali nesuardyti sakinio loginės struktūros, plg.:

- (38) *Kol nepasveiksiu, nepamatysiu savo mylimosios. >*
 (39) *Nepasveiksiu, kol nepamatysiu savo mylimosios.*

Jau buvo minėta, kad įprastus dalykus žyminčių sakinių vaidmenų apkeitimo galimybės būna vertinamos kaip neįmanomos [29], plg.:

- (40) *Kai aš miegu, kvėpuoju. >*
 (41) **Kai aš kvėpuoju, miegu.*

Panašios sandaros sakiny su neigiamu veiksmažodžiu, vaidmenų apkeitimo atveju, atrodo, gali išlaikyti sakinio, atitinkančio logiškumo reikalavimus, sąlygas, plg.:

(42) *Kai aš nemiegu, kvėpuoju.* >

(43) *Kai aš kvėpuoju, nemiegu*

Šiuo atveju propozicijų reikšmė, nors ir būdama apibendrinto pobūdžio, vis dėl to yra siejama su išskirtiniu kontekstu – sakinio autorystė priskiriama asmeniui, kurį kankina Undinės sindromas – liga, pasireiškianti kvėpavimo sutrikimais žmogui miegant. Supratimas apie konteksto išskirtinumą išlieka ir sakinio dėmenų vaidmenų apkeitimo atveju.

Galima manyti, kad kai kuriems prijungiamiesiems *de dicto* laiko sakiniams (pvz., artimiausio konteksto aplinkoje turintiems tam tikrą išskirtinumo, siejamo su ypatinga pasakymo situacija, nuorodų) yra įmanoma priskirti šiaip prijungiamiesiems sakiniams nebūdingą dėmenų sintaksinių vaidmenų apkeitimo galimybę, leidžiančią perkelti jungiamąjį žodį iš šalutinio dėmens į pagrindinį nesuardant loginio sakinio karkaso.

Išvados

Prijungiamųjų laiko sakinių semantinis *de dicto* ryšys gali būti siejamas su sakinio dėmenų predikatais einančių veiksmažodžio esamojo (neapibrėžto laiko nuorodos perteikimas) ar būsimojo laiko formų raiška ir bendriausiai laiko reikšmę perteikiančių jungiamųjų žodžių (*kai/ kada/ kol*) vartoseną.

Nurodytos gramatinės sakinių predikatų ypatybės ir leksinės jungiamųjų žodžių parinktys dažniausiai nulemia ir laiko sakinių reikšmės susipynimą su kitomis reikšmėmis.

Vertinant sakinių daugiareikšmiškumo variacijas konkrečiuose diskursuose – laiko sakinių modelio parinkamas vietoj sąlygos sakinių gali būti siejamas su kalbančiojo ketinimais ir komunikacine kompetencija.

Reta prijungiamojo laiko sakinio dėmenų sintaksinių vaidmenų sukeitimo galimybė yra įmanoma tik esant nuorodai į išskirtinį pasakymo situacijos kontekstą.

Literatūra

Ambrazas Vytautas 1976, Prijungiamieji sakiniai, in Ulvydas Kazys (red.), *Lietuvių kalbos gramatika 3: Sintaksė*, Vilnius, Mokslas, 789–916.

Ambrazas Vytautas 2006, *Sudėtinis sakiny. Prijungiamieji sakiniai*, in Ambrazas Vytautas (red.), 658–696.

Ambrazas Vytautas (red.) 2006, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Auwers Johan van der 1999, Adverbs and adverbials, in Brown Keith, Miller Jim (eds.), *Concise Encyclopedia of Grammatical Categories*, 1999, 8–12.

Croft Williams 2001, *Radical Construction Grammar, Syntactic Theory in Typological Perspective*, Oxford: Oxford University Press.

Drotvinas Leonardas 1961, Apie kai kurių sąlygos konstrukcijų daugiareikšmiškumą lietuvių kalboje, in *Lietuvos TSR MA darbai*. Serija A, 1 (10), 167–180.

Duží Marie 2004, Intensional Logic and the Irreducible Contrast between *de dicto* and *de re*, in *ProFil* Vol. 5, No. 1, 1–34,

http://profil.muni.cz/01_2004/duzi_de_dicto_de_re.pdf

Edgren Eva 1971, *Temporal clauses in English*, Uppsala: Academia Upsaliensis.

Givón Talmy 1979, *On Understanding Grammar*, New York, San Francisco, London: Academic Press.

Givón Talmy 1984, *Syntax. A Functional-typological Introduction*. Vol. 1, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.

Givón Talmy 2001, *Syntax. An Introduction*. Vol. 1, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

- Greenbaum Sidney 1996, *The Oxford English Grammar*, New York, San Francisco, London: Oxford University Press.
- Grote Brigitte 1998, Representing temporal discourse markers for generation purposes, in *Proc. of the COLING-ACL workshop on Discourse Markers and Discourse Relations*, Montreal.
- Halliday Michael, Alexander Kirkwood 1994, *An introduction to functional grammar*. 2nd edition, London: Arnold.
- Hymes Dell 1972, On communicative competence, in Pride, J. B., Holmes, J. (eds.), *Sociolinguistics*. Harmondsworth, Penguin, 269–293.
- Holvoet Axel 2003, Sujungiamieji ir prijungiamieji sakiniai formos bei funkcijos požiūriu, in Holvoet Axel, Judžentis Artūras (red.), *Sintaksinių ryšių tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 1), 99–114.
- Holvoet Axel, Pajėdienė Jūratė 2004, Laiko kategorija ir laiko formos, in Holvoet Axel, Semėnienė Loreta (red.), *Gramatinių kategorijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 2), 121–140.
- Holvoet Axel, Pajėdienė Jūratė 2005, Aplinkybės ir jų tipai, in Holvoet Axel, Mikulskas Rolandas (red.), *Gramatinių funkcijų tyrimai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas (Lietuvių kalbos gramatikos darbai, 3), 93–116.
- Huddleston Rodney, Pullum K. Geoffrey 2006, *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Jespersen Otto 1958, *Filosofija gramatikai*, Moskva: Izdatel'stvo inostranoj literatury.
- Kniūkšta Pranas 2006, Tarpusavio sąsajos ryšys, in Ambrazas Vytautas (red.), 496–508.
- Labutis Vitas 1998, *Lietuvių kalbos sintaksė*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Lehmann Christian 1988, Towards a typology of clause linkage, in Haiman John, Thompson Sandra A. (eds), *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 181–225.
- Lyons John 1993, *Semantics*, Vols. 1, 2, Cambridge: University Press.
- Malmkjær Kirsten (ed.) 2004, *The Linguistics Encyclopedia*, London: Routledge.
- Matthews Peter Hugoe 1997, *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*, Oxford-New York: Oxford University Press.
- Pajėdienė Jūratė 2004, Dabartinės lietuvių kalbos prijungiamieji laiko sakiniai, in *Acta Linguistica Lithuanica* 50, 35–53.
- Rosinas Albertas 1996, *Lietuvių bendrinės kalbos įvardžiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Slišienė Nijolė 2006, Veiksmažodžio laikas, in Ambrazas Vytautas (red.), 290–304.
- Talmy Leonard 1978, Figure and Ground in Complex Sentences, in Greenberg Joseph H., Ferguson Charles A., Moravcsik Edith A. (eds.), *Universals of Human Language 4. Syntax*, Stanford: Stanford University Press, 625–652.
- Trautwein Martin 2002, *The Time Window of Language. (Language, Context, and Cognition; 2)*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Ulan Russell 1978, The Nature of Future Tenses, in Greenberg Joseph H., Ferguson Charles A., Moravcsik Edith A. (eds.), *Universals of Human Language 3. Word Structure*, Stanford: Stanford University Press, 83–123.
- Valeckienė Adelė 1998, *Funkcinė lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Žukauskaitė Julija 1971, Jungtukas, in Ulvydas Kazys (red.), *Lietuvių kalbos gramatika 2: Morfologija*, Vilnius: Mintis, 654–697.

Šaltinių sutrumpinimai

KT – Kompiuterinės lingvistikos centro *Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas* – <http://donelaitis.vdu.lt>

Škėma RR – Škėma Antanas 1994, *Rinktiniai raštai*, t. 1–2, Vilnius, Vaga.

Išnašos

[1] Daugiau nuorodų į pagrindines straipsnyje vartojamas sąvokas ir literatūrą žr. Pajėdienė 2004.

[2] Lingvistinėje literatūroje propozicija apibūdinama kaip semantinis sakinio (*clause*) koreliatas (Lehmann 1988, 182), o propozicinis turinys vertinamas kaip būtinas parametras analizuojant kalbos struktūrą (Givón 1979, 3–4) bei kaip pagrindinis informacijos perteikimo kalboje vienetas (Givón 1984, 239); tam tikra tvarka į sakinius sudėlioti žodžiai koduoja propozicinę informaciją, diskursinio rišlumo tekstai yra multipropoziciniai (Givón 2001, 8–11). Propozicijos gali būti vertinamos ir teisingumo aspektu – kaip teisingos ir melagingos (Lyons 1993, 38 tt) – bei pagal tai, ką jos atspindi – priežastinį ryšį tikrovėje ar pasakyme – kaip *de re* ir *de dicto* (Matthews 1997, 87). Apie propozicijų savybę įvardinti tinkamai teisingumo sąlygas atitinkančią situaciją žr. Trautwein (2002, 137)

[3] Huddleston, Pullum 2006, 695–696.

[4] Holvoet, Pajėdienė 2005, 99.

[5] Holvoet, Pajėdienė, ten pat.

[6] Plg. Dužis 2004, 18; 27.

[7] Plg. Dužis 2004, 19; 27.

[8] Šio sakinio perskaitymo galimybės dvejopos – sakinys gali teikti nuorodą ir į jo ištarimo metu jau vykstantį procesą (*de re*) ir į artimiausios ateities ketinimus (*de dicto*). Apie esamojo laiko vartoseną skirtą nurodyti „tik su kalbamuoju momentu sutampantį veiksmą“ ir esamojo laiko galimybę „įgyti būsimą laiko reikšmę“ žr. Valeckienė (1998, 275).

[9] Plg. „apibendrinta („belaikė“) būsenos reikšmė“ (Kniūkšta 2006, 502).

[10] Apie deiktinę ir nedeiktinę laiko nuorodą žr. Lyons (1993, 680tt).

[11] Plg. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika* aprašo dvi esamojo laiko formų vartosenos galimybes arba esamojo laiko veiksmožodžių reikšmes, leidžiančias nurodyti konkretaus arba apibendrinto pobūdžio veiksmus, „Konkretus esamasis laikas žymi konkretų, individualų dabarties veiksmą“ (Sližienė 2006, 295); o apibendrintas esamasis laikas žymi arba „neribotos trukmės, nuolat vykstantį veiksmą“ arba pasikartojantį veiksmą (Sližienė 2006, 297). Dar plg. formuluotę, kad esamasis laikas gali būti vartojamas „reiškiant veiksmo laiką apibendrintai“ (Valeckienė 1998, 275).

[12] Čia naudojamosi Jonh'o Lyons'o pateiktais apibūdinimais, neapibrėžto laiko (*timeless*) propozicijomis būna nusakomos situacijos, nereikalaujančios pateikti deiktinės ar nedeiktinės laiko nuorodos; *visiems laikams galiojančios/visalaikės (omnitemporal)* propozicijos teisingumo vertė yra pastovi bet kuriai laiko nuorodai – tiek baigtinei, tiek nebaigtinei laiko taškų ar laiko atkarpų parinkčiai; apibrėžto laiko propozicija (*not timeless*) yra apribota laike (*time-bound*). Aforistines tiesas perteikiančioms propozicijoms būdinga tai, kad dažniausiai joms išreikšti vartojamas nežymėtas ne praetis laikas; jei jos ir yra susietos su laiku, jų laiko statusas yra nedeiktinis. Jos susijusios labiau su nuomonės, nei su faktų perteikimu, nes yra lengviau nustatyti pasakymo aforistinę prigimtį, nei tai išreikšti padedančią *belaikę* ar *visalaikę* propoziciją (žr. Lyons 1993, 680–681).

[13] Daugiau apie būsimą laiko problematiką bei nuorodas į literatūrą žr. Holvoet, Pajėdienė (2004, 122–124). Apie tai, kad būsimasis laikas mums leidžia daryti tik prielaidas, plg. Jespersen (1958, 310).

[14] Apie ketinimų interpretaciją žr. Lyons (1993, 814).

[15] Plg. Antano Škėmos dramoje „Pabudimas“ plėtojamą siužeto liniją.

[16] Lyons 1993, 820.

[17] Lyons 1993, 731t.

[18] Apie sakinio ir predikato aplinkybes žr. Holvoet, Pajėdienė (2005).

[19] Apie prijungiamųjų/ prieveiksminių laiko sakinių reikšmių susipynimą, žr. Auwera (1999, 11); apie laiko sakinius su maišyta (Edgren 1971, 224–226) ar su kitokia (*non-temporal*) funkcija (Edgren 1971, 227–234). Pvz., anglų kalbos sakinius su *when* galima skaityti kaip laiko arba kaip sąlygos, nes tam tikras sąlygos iškėlimas yra suvokiamas kaip turintis pirmumą laiko skalėje, pvz., *Kai įjungsite radiją, išgirsite muziką* (plg. Auwera 1999, 11); jungiamieji žodžiai *as, since, while...* vienoje terpėje gali būti interpretuojami kaip padedantys perteikti tarp veiksmų esančius laiko santykius, o kitoje – priešasties ar nuolaidos santykius (Edgren 1971, 18); Sidney Greenbaum'o nuomone, kai kurie jungiamieji žodžiai gali būti vartojami ne vieno tipo sakiniams sudaryti, pavyzdžiui, *since* gali pasitarnauti sudarant laiko ir priešasties sakinius (Greenbaum 1996, 339), todėl tokius sakinius jis skiria prie bendrų aplinkybinių (*circumstantial clauses*), kuriems būdinga tai, kad jie gali reikšti bendresnes aplinkybes; šio porūšio prijungiamųjų sakinių jungiamieji žodžiai *where, wherever, when, whenever, if* gali vienas kitą pakeisti (Greenbaum 1996, 342). Apie priešastinių ryšių ir laiko santykius reiškiančių implikatūrų sąsajas žr. Grote (1998, 28).

[20] Plg. Leonardo Drotvino išvalgas apie daugiareikšmių (laiko/sąlygos) sakinių struktūrą, „su būsimojo laiko tarinių formomis sąlygos-laiko reikšmė, esant jungtukui *kai*, gali būti paaiškinama tam tikru, būsimajam laikui būdingu hipotetiškumu“ (Drotvinas 1961, 170); „Konstrukcijose su esamuoju laiku abiejuose komponentuose sąlygos-laiko reikšmė pastebima apibendrinimuose. [...], *Kai myli, viskas galima*.“ (Drotvinas, ten pat). Apie tai, kad „jungtuku *kai*, o ypač dvigubu jungtuku *kai... tai* reiškiamas sudėtinio sakinio dėmenų santykis dažnai dar pinasi su priešasties, sąlygos, pažymimuoju ar kitokios reikšmės santykiu“ žr. Žukauskaitė 1971, 680. Vytautas Ambrazas nurodo, kad „prie laiko prijungiamųjų sakinių skirtini tik tie sakiniai, kuriuose laiko santykiai yra gramatiškai išreikšti“, o antrinių laiko sakinių reikšmių atsiradimą sieja su jungtuko *kai* labai bendra laiko reikšme – „šiuo jungtuku jungiami sakiniai gali turėti ir antrinių reikšmių, daugiausia sąlygojamų dėmenų leksinės sudėties ir konteksto“ (Ambrazas 1976, 852). „Sakiniai su poriniu jungtuku *kai...tai* greta pagrindinės laiko reikšmės kartais turi antrinę priešasties ar sąlygos reikšmę, *Kai koja viena striukesnė, tai ir šlubas; [...] Kai duoda, tai ir imk*.“ (Ambrazas 1976, 853). Tarp sąlygos sakinių su kitais jungtukais aptariamais sakiniais su *kai...*, *kai ... tai...*, žr. Ambrazas (1976, 878). Dar apie antrines reikšmes, žr. Ambrazas (2006, 682). Vitas Labutis nurodo, kad „[l]aiko sekos santykiai gali turėti ir priešastingumo atspalvį“ (Labutis 1998, 292).

[21] Plg. Lyons 1993, 144t.

[22] Plg. Ultan 1978, 86.

[23] Plg. Huddleston, Pullum 2006, 1300.

[24] Komunikacinė kompetencija – sugebėjimas tinkamai panaudoti gramatines taisykles ar subtilybes reikiamoje situacijoje, plg. Hymes 1972, Malmkjær (ed.) 2004, 538.

[25] Apie tai, kad logikos požiūriu prijungimo santykiai yra asimetriški ir intranzityvūs, žr. Halliday 1994, 221.

[26] Apie figūros ir fono santykius (Talmy 1978) ir asimetriją, kuri matoma sakinio dėmenų apkeitimo atveju, plg. Croft (2001, 331). Dar apie fono ir figūros santykius žr. Holvoet 2003, 103.

[27] Apie dvejopą vartojimą išreiškiant semantinę ryšį *de re* ir *de dicto* žr. Holvoet, Pajėdienė 2005, 99–100.

[28] Apie asmeninius participinius įvardžius, žr. Rosinas 1996, 20–45.

[29] Apie tai, kad *I breathe when I sleep* nereiškia *I sleep when I breathe*, žr. Halliday 1994, 221.

Jūratė Pajėdienė
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5,
10308 Vilnius, Lietuva
[*juratep@ktl.mii.lt*]